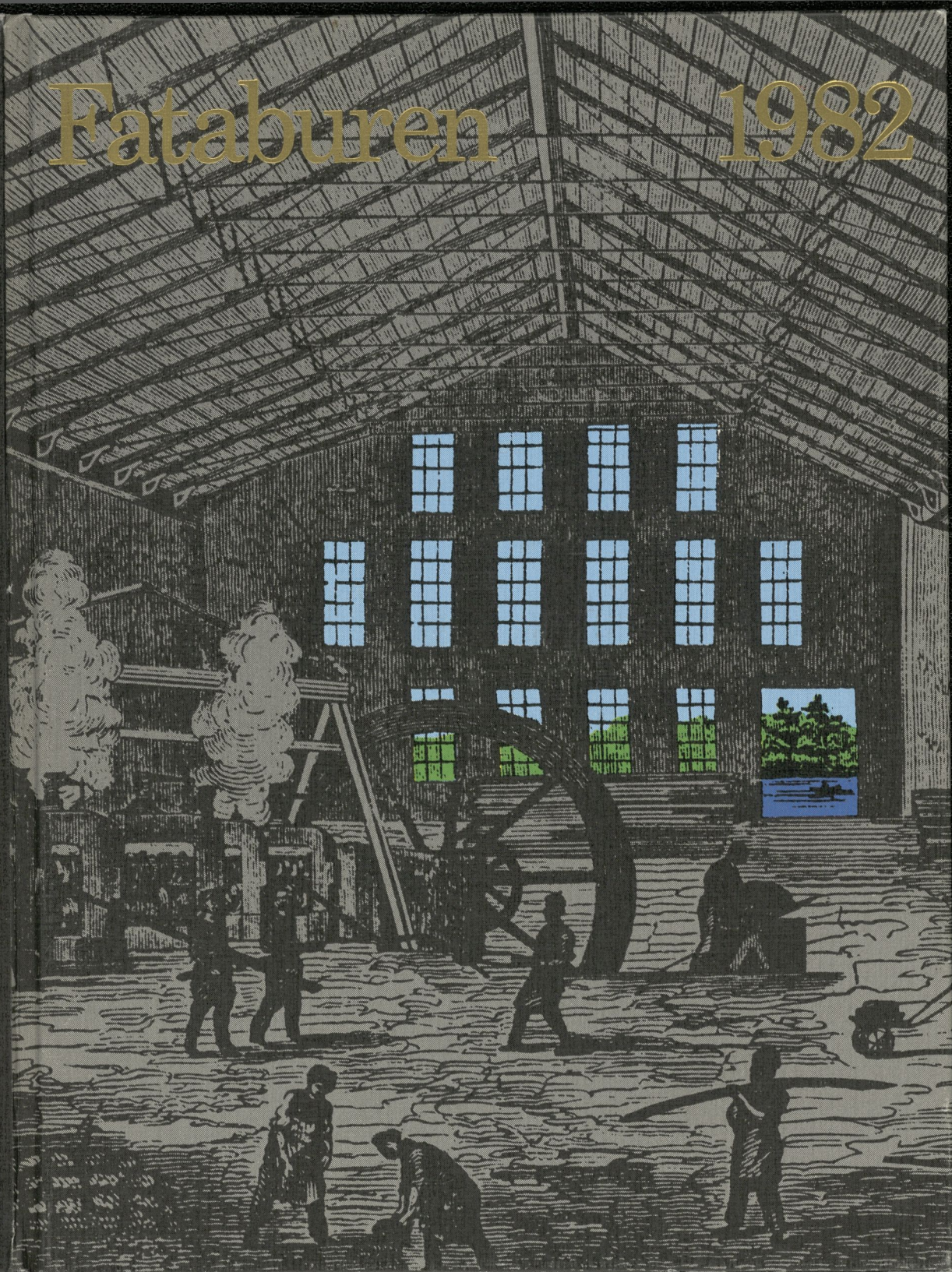

Fataburen

1982

Fataburen 1982

Fataburen

1982

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Elisabet Stavenow-Hidemark
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Pärmens framsida: Axmars järnverk i Gästrikland, xylografi av Victor Bernström efter blyertsteckning av Constance Blomgren. Publicerad 26 nov 1864 i tidningen Svenska Arbetaren. Bilden är starkt beskuren. (Bilden har attribuerats av Lena Johannesson.)

Pärmens baksida: Nyrokotapet med breda ränder och storfiguriga växtornament i den för tiden typiska blå färgskalan. Mönstret har växelvis satinerade och mottade partier. 1840-talet. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

Omlagsarrangemang: Håkan Lindström

© Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla
1982

ISBN 91 7108 215 8

Tapeter för kammaren och för köket

Ingemar Tunander

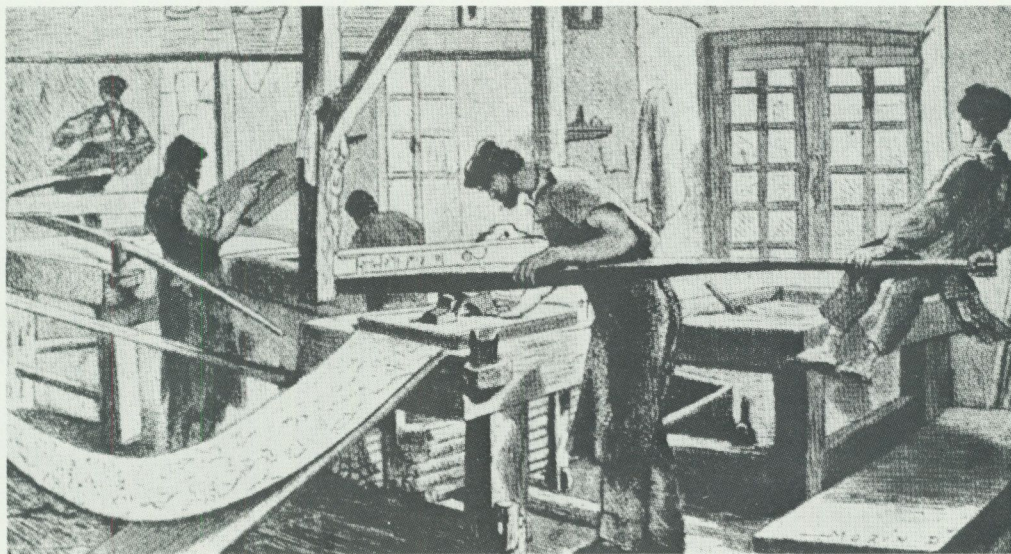
Det fanns vid mitten av 1870-talet tretton tapetfabriker i Sverige. Dessa hade tillsammans 250 anställda och tillverkade årligen en och en halv miljon tapetrullar. Av denna tillverkning svarade Kåbergs tapetfabrik med 123 anställda för 400 000 rullar. Även vid de större fabrikerna var produktionsformen hantverksmässig fastän den kunde få industriell skala.

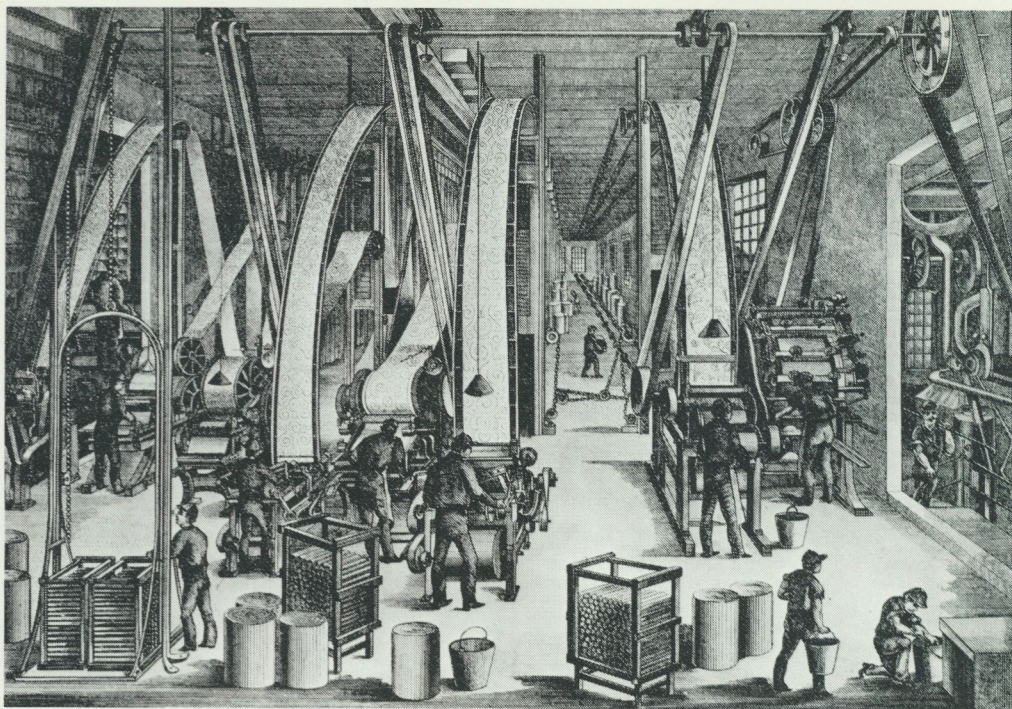
År 1877 inträffade emellertid en händelse som för den svenska tapetnäringsen signalerade övergången från hantverk till industri. Platsen var Kåbergs tapetfabrik i Stockholm.

Åren 1875 och 1876 hade handlanden och tapetfabrikören Carl August Kåberg studerat tapetfabriker i Frankrike och Tyskland. Omedelbart efter hemkomsten från resan anlade han en helt ny fabrik efter kontinentalt mönster. Den var utrustad med nya tryckmaskiner och upphängningsverk och, vilket var det viktigaste av allt, den drevs med ångkraft. Effekten av investeringarna lät inte vänta på sig. Årsproduktionen ökades i ett slag med 100 000 tapetrullar och samtidigt kunde Kåberg minska antalet anställda till 31.

Förändringen kan synas dramatisk men

*Tapettryck med utnyttjande av hävstångsprincip med lärpojke som tyngd.
Ur Clouzot, H et Follot, Ch, Histoire du papier peint en France, Paris 1935.*

Interiör från Norrköpings tapetfabrik 1889.

den har en lång förhistoria och denna har samband med såväl tillgången på råvarorna för tapettillverkningen som med den tekniska utvecklingen på tapettryckets område.

Papper, färg och bindemedel

De råvaror som behövs för tapetframställning är papper, färg och lim. Det är först sedan dessa material kan erhållas i obegränsad utsträckning och till låga priser som det kan bli fråga om tapettillverkning i stor skala.

Ända in på 1830-talet hade det papper som användes för tapettillverkning utgjorts av ark som sammanklistrats till våder och råvaran för papperet var linnelump. Visserligen hade fransmannen Louis Robert redan 1799 konstruerat en maskin för framställning av papper i långa banor men

det skulle dröja flera decennier innan man med denna metod kunde framställa papper av sådan kvalitet att det lämpade sig för tapettillverkning. Verkligt billigt papper fick man för övrigt inte förrän man lärde sig att använda trämassa som råvara och detta skedde på 1850-talet – till en början i form av slipmassa och ett par decennier senare som kemisk massa. Även om man teoretiskt sett skulle kunnat tillverka tapetpapper i Sverige blev man dock i praktiken hänvisad till import.

Det var oftast limfärger som användes för tapettrycket men det förekom också användning av oljefärger. Beredningen av färgerna skedde som regel vid tapetfabriken och tekniken var direkt övertagen från det skråmässiga tapetmåleriet. Vanligast bland pigmenten var jordfärger som ockra och umbra eller oxidfärger, dvs syreföreningar med metaller som järn, koppar, ko-

bolt, krom och kvicksilver. Dessutom förekom s k saftfärger vilka åstadkoms genom pressning av växter som indigo, krapp och vejde samt lackfärger av vilka de färgstarkaste – men även dyrbaraste – erhöles ur torkade sköldlössarter. De båda sistnämnda pigmenten hade ofta stor lyskraft. För att de skulle kunna fästa vid tryckstock eller tryckvals och användas för tryckning måste de emellertid först bindas med krita. Några färger har blivit särskilt uppskattade. Det gäller framför allt blå *ultramarin* – ”den där himmelsblå färgen som är så in i helvete dyr”, för att citera en gammal målarmästare. S k äkta ultramarin framställdes ursprungligen av halvådelstenen lapislazuli som maldes till färgpulver. Naturligtvis var detta en mycket kostbar produkt. Vid slutet av 1820-talet lyckades man emellertid att framställa konstgjord ultramarin. Även denna var till en början dyr men fick likväl snabbt spridning också inom tapettrycket.

Koboltblått eller *smalts* är ett pigment som man till att börja med erhöles genom att finfördela krossat blått glas. Den lysande färg som detta gav hade dock den nackdelen att det var svårt att få den att fästa ordentligt vid tryckningen. Det inträffade att den person som kom emot en tapet med den koboltblå färgen kunde få mönstret infärgat på sin dräkt. Vid början av 1800-talet kom man på metoden att på kemisk väg framställa även kobolt.

Från början av 1700-talet har det funnits en lysande blågrön färg som utgörs av en järncyanidförening. Den har gått under många namn: *mineralblått*, *berlinerblått*, *preussiskt blått* – och i sin renaste och mest lysande form – *pariserblått*. Detta pigment blev särskilt uppskattat inom empiritidens rumsinredningskonst med dess förkärlek för kontrastrika färgkombinationer.

Bland de gröna pigmenten kom *kejsargrönt* eller *schweinfurtergrönt* att få ett alldeles speciellt rykte. I pigmentet ingår, liksom i de flesta gröna färger, kopparoxid – men också ättikssyra och arsenik. Resultatet blev en starkt lysande färg vilken i motsats till andra gröna färger inte blektes av

solljuset. Relativt snart började man emellertid sätta förgiftningsfall i samband med användandet av schweinfurtergrönt. En artikel i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning den 12 mars 1847 talar om ”Vädelige följder af att tapetsera boningsrum med gröna tapeter” och beskrev i synnerhet faran av att ha arsenikhaltiga tapeter i sovrum. Justitiekanslersämbetet tog sig an ärendet, lät företaga undersökningar på gröna tapeter samt publicera en rekommendation av Jöns Jakob Berzelius att ej använda sig av tapeter med schweinfurtergrönt för rum där människor vistas dagligen. I giftstadgan av 1876 förbjöds slutligen all handel i Sverige med arsenikhaltiga tapeter. Det dröjde sedan inte länge innan man började marknadsföra tapeter som försetts med stämpeln ”Arsenikfri”, där just giftfrihet användes som försäljningsargument. Längre hade diskussionen om tapeternas giftfrihet så upptagit intresset att man syntes ha glömt vilka andra krav man hade rätt att ställa på tapeterna. Detta förhållande uppmärksammades något maliciöst av konsthistorikern C G Laurin, då denne vid slutet av 1800-talet skulle recensera en utställning: ”... ser man på de ut-

Kontrollstämpel på baksidan av papperstapet från 1900-talets början. Kemisten Dr Carl Setterberg i Stockholm var ofta anlitad för dylika kontroller. Foto B. Höglund, Nordiska museet.

ställda svenska tapeterna, blir man hopp-
löst nedslagen. Lika kemiskt rena från ar-
senik som dessa tapeter äro, lika kemiskt
fria äro de från varje spår av skönhet.”

På 1860-talet blev anilinfärger vanliga
inom svensk tapettillverkning. De först
framställda färgerna var violett och rött
men snart förekom anilinfärg i snart sagt
alla nyanser. En av nackdelarna med ani-
linfärgerna var emellertid att de blektes av
dagsljuset.

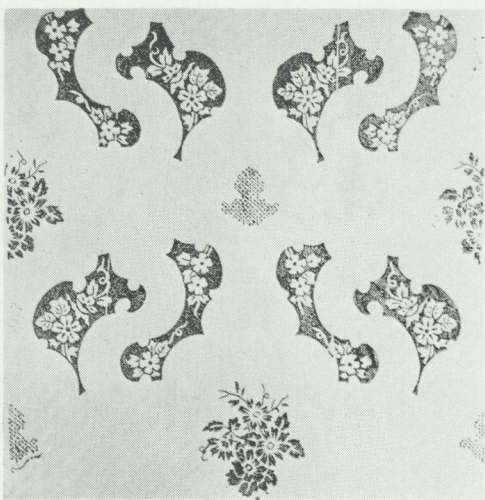
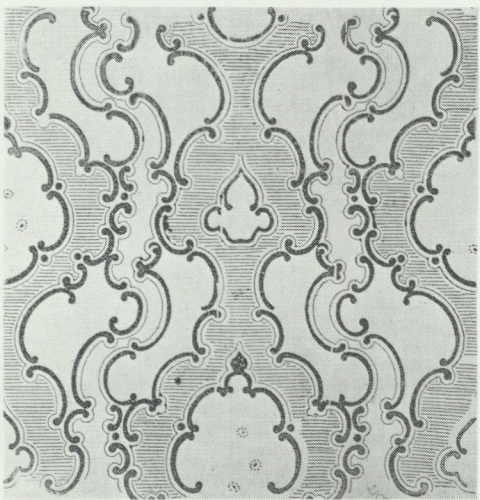
Det lim som användes för att binda fär-
gen utgjordes som regel av animaliskt lim

av den typ som används av snickare. Som
förstrykningsmedel kunde man nyttja ve-
temjölsklister tillsatt med aluminiumsul-
fid. I de fall där man ville åstadkomma en
vattenfast tapet förekom att man använde
sig av oljebaserad färg för tapettrycket.

Allmänt kan konstateras att från 1860-
talet råvarufrågan inte längre erbjöd något
hinder för tapetfabrikation i industriell
skala.

*Tryckstock, 1800-talets senare del, från C J
Henzels tapetfabrik i Östra Vingåker, Sö-
dermanland. Julita museum. Avtryck av
denna stock och ännu en stock som hör till
samma mönster. Foto B Höglund, Nordiska
museet. – En tapet tryckt med dessa stockar
är funnen i Norrtälje.*

Trycktekniken

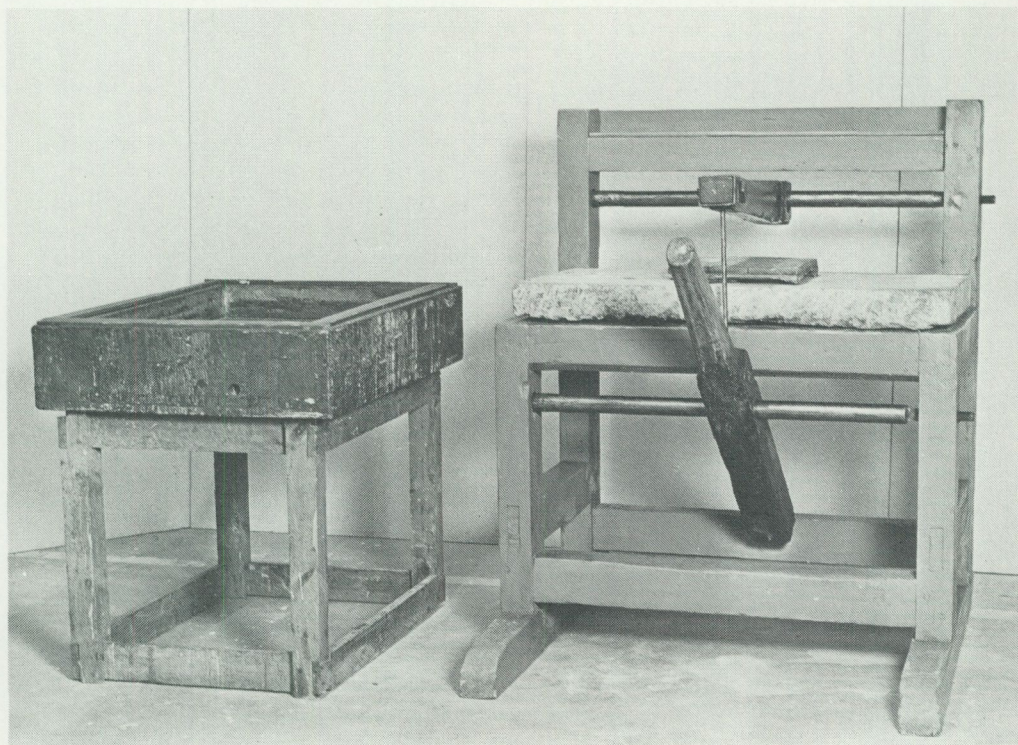
Till en början trycktes tapeterna med tryckstockar eller block där mönstret fanns utskuret i upphöjd relief. Denna kunde ofta vara kompletterad med inslagna metallstift, vilka åstadkom en lättare mönsterkaktär. Det hände också att en del färger sattes in med hjälp av schablonmålning. Flera metoder prövades i syfte att underlätta hanteringen av de tunga tryckblocken. I första hand var det fråga om att på olika sätt utnyttja hävstångsprincipen.

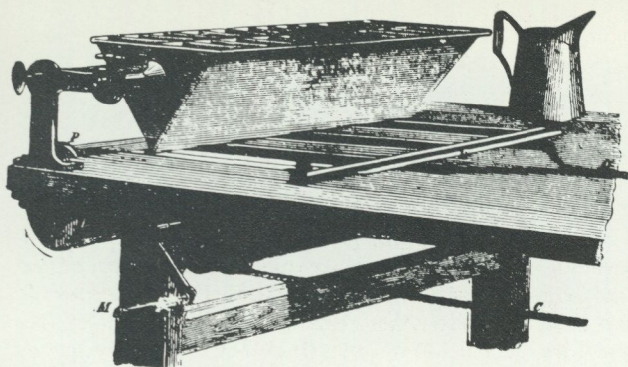
Den viktigaste uppfinningen när det gällde tapetframställningen var valstrycksmaskinen. Det finns redan från 1600-talet uppgifter om att man i Tyskland skulle ha försökt sig på valstryck. I Sverige möter vi motsvarande meddelanden under tidigt

1700-tal. Hallrätten i Stockholm lämnade på 1740-talet privilegier för "valsning" av tapeter. Långvariga processer, som avspeglar sig i rättegångsprotokoll, visar dessutom att tapettryckmaskiner med valsar använts i vårt land åtminstone sedan 1730-talet.

Trots alla tidiga försök med svenska valstryckmaskiner skulle det dock dröja länge innan det i vårt land kom till något verkligt genombrott för den nya trycktekniken. I stället blev det nya uppfinningar i utlandet som förde utvecklingen framåt. Den kattuntryckmaskin som konstruerades av den tysk-franske uppfinnaren Philippe Oberkampf har blivit särskilt känd. En orsak härtil är att ett av uppfinnarens tygtryck visar tillvägagångssättet vid tryckningen. Enligt bilden bestod maski-

Handtryckbord och färgbord från Kåbergs tapetfabrik, omkring 1850. Tekniska museet. Foto B Höglund, Nordiska museet.

Randmaskin. Ur uppfinningarnas bok 1874.

nen av träbord, valstrumma, tryckvals med mönster, färglåda med färgvals för infärgning av tryckvalsen samt upphängningsanordning för det färdiga trycket. Maskinen drevs med handkraft. För att betjäna maskinen fordrades två man. Maskinen kunde endast trycka mönster med en färg men hade eljest i princip samma konstruktion som en modern tapettryckmaskin. I praktiken skulle det emellertid dröja ytterligare ett par decennier innan metoden blev praktiskt användbar. En del tapetfabrikörer som gjort försök med valstryckmaskiner återgick efter misslyckanden till det säkrare blocktrycksförfarandet.

Det var i England som man först lyckades med att konstruera effektiva valsstryckmaskiner. De engelska produkterna kom snart också i bruk på kontinenten och i synnerhet tyska verkstäder tog upp valsstryckmaskiner och mönstervalisar på sitt tillverkningsprogram. Det blev snart också möjligt att trycka flera färger samtidigt. Man började också med tillverkning av maskiner för olika former av imitationstryck som marmorering och träådring. Dessutom förekom maskiner och tekniker för reliefpressning, satinering och flockbehandling av tapeter. Satinering avsåg att imitera blankt siden. Man fick fram denna effekt genom att trycka en bottenfärg innehållande talk eller kalk utrört i mjölk som sedan bearbetades med borstar. Flock-, stoft- eller

velourtapet är olika benämningar på en vara som imiterar mönstrad sammet. Vid tillverkningen trycktes mönstret med lim på den infärgade tapetbotten varefter ytan beströddes eller pudrades med finfördelat textilstoff. Tekniken som sådan är känd sedan medeltiden men då utgjordes tapeten av väv. Det var emellertid under decennierna omkring 1800-talets mitt som tekniken var speciellt utnyttjad för papperstapeter. Samma tillverkningsmetod som vid framställningen av stofttapeter användes också för guld- eller glittertapeter. För att nå den önskade skimrande effekten utnyttjade man brons- eller senare aluminiumpulver. Snart sagt varje form av äldre väggbeklädnad blev föremål för imitation i tapettryck.

Det enklaste mönstret utgörs av ränder och randiga papperstapeter har det funnits här i landet åtminstone sedan 1700-talet och nästan lika länge tycks det ha funnits särskilda maskiner för att åstadkomma randningen. Under 1800-talet var det vanligt med en randningsmaskin som bestod av ett färgtråg av tapetvådens bredd. Tråget var som regel av metall och avsmalnade neråt. Det var indelat i fack, var och ett för sin färg. I botten på facken fanns små hål ur vilka färgen rann i en fin stråle och bildade en rand eller ett streck på tapetrullen efter hand som denna rullades fram under färglådan.

Iristapeter eller regnbågstapeter, som de också kallades, utgjorde en specialform av randmönstren. För att framställa dem använde man sig av en liknande låda som för randtapeterna. Till varje fack hörde också en pensel som strök ut färgen som en rand över tapetvåden – en pensel för varje färgfack. Omedelbart därefter – innan färgen hunnit torka – följde en andra penselomgång där penseln, som nu inte innehöll färg utan endast fuktats med vatten, följde mellanrummen mellan färgränderna så att kanterna på dessa löstes upp och färgerna mjukt övergick i varandra. Man kunde åstadkomma en ytterligare färgkomplikation genom att också behandla tryckstokarna på motsvarande sätt så att även mönstren fick mjuka färgövergångar när de trycktes mot den iriserande bottenfärgen. Man har inte lyckats med att framställa iristapeter med maskiner varför denna

mönsterart har varit förbehållen handtrycket.

Det förekom under 1800-talets industrialiseringsskede också svenska patentansökningar gällande tapetmaskiner och tapetframställning. År 1862 sökte tapetfabrikören L W Norling i Jönköping patent på en uppfinning gällande "maskiner till tryckning av papper med flera färger på en gång". Ungefär samtidigt patenterade stockholmsfabrikören C G Mineur en metod för pressning och förgyllning av papperstapeter till illusionistisk återgivning av gyllenläder. Båda dessa uppfinnare uppvisade prov på sina alster vid världsutställningarna 1862 och 1867. Vid den senare fick C G Mineur för övrigt sin produktion belönad med ett hedersomnämmande.

Tapet med förenklad iriserande effekt, tryckt på tunt ljusbrunt genomfärgat papper med färger skridande från vitt, ljusgrönt mot mörkgrönt. 1800-talets mitt eller något senare. Från Stjernerund i Dalarna. Nordiska museet. Foto B Höglund.

Tapetbård i gyllenläderimitation, använd som ramverk till väggfält. Av pressad papp, bronserad. Uppsatt på Stafsunds slott, Uppland, på 1860-talet. Enligt uppgift tillverkad av C G Mineur i Stockholm. Nordiska museet. Foto B. Höglund.

Äldsta fabriken i Sverige

Man har möjlighet att följa tapetfabrikationens utveckling i Sverige från hantverk till industri genom att studera vad som händer inom ett enda företag, Kåbergs tapetfabrik.

Bland det tidiga 1800-talets svenska tapettillverkare kom stockholmsmästaren Carl Fredrik Landgren att inta en särställ-

ning. Han hade 1822 erhållit Kommerskollegie tillstånd för sin rörelse och var redan 1826 den främste bland stadens tapetfabrikörer. Han hade då tre gesäller och sju lärlingar och tjänade mer än dubbelt så mycket som någon av de andra mästarerna. Sedan rullpapper, dvs papper i långa banor, på 1830-talet kommit i bruk innebar detta ytterligare ett uppsving för hans rörelse. Arbetarantalet ökades och som mest hade Landgren ett trettioital anställda inom rörelsen och han tjänade åtminstone tre gånger så mycket som någon annan tapetfabrikör. Fortfarande var det dock fråga om hantverksmässig produktion även om den försiggick i stor skala. Någon förändring ifråga om dessa förhållande blev det heller inte sedan rörelsen efter Landgrens död övergick till hans kompanjon Per Wikström. När emellertid denne 1856 sålde firman till Carl August Kåberg ändrades förutsättningarna.

Kåberg var handlande. Han ägde en kaffe- och tehandel vid Stora Nygatan i Stockholm och ett bosättningsmagasin – som även förde tapeter – vid Munkbron. Den nye innehavaren var inte bunden av någon förutfattad mening om hur tapethantverk skulle bedrivas. Däremot ägde han kännedom om förhållandena ute i Europa och hade goda affärsförbindelser. Som affärsman var Kåberg också medveten om vikten av att ha penningfrågan ordnad – tapetbranschen var en kapitalslukande näringsgren. Han knöt därför kontakt med Stockholms Enskilda Bank, där han erhöll ”upp- och avskrivningsräkning”.

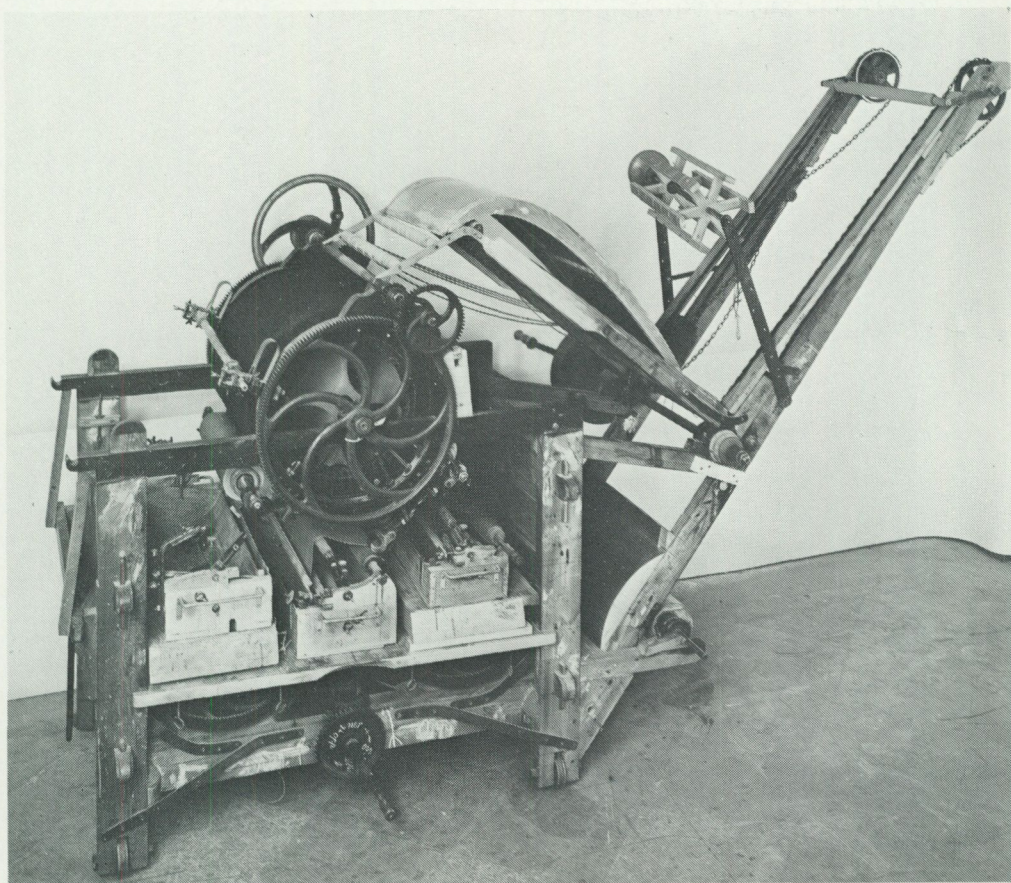
Den nye ägaren förberedde sig inför sitt industriengagemang genom att företaga studieresor till Frankrike och Tyskland. Det var naturligt att han sökte sig just till dessa länder – när man vid denna tid ville tala väl om produkterna av svensk tillverkning jämfördes de alltid ”med de bästa franska”. Till Tyskland hade man fått vana att vända sig när det gällde att beställa tapetklichéer. Det var nämligen där som de bästa formskärarna saluförde sina produkter. I samband med resan införskaffade Kåberg modernare fabriksutrustning och den-

na utökades efter hand så att den enligt en inventarieförteckning av 1875 omfattade: guldtrycksmaskin, fernissmaskin, glansmaskin, maskin för randiga tapeter, stryk-bord, valstrycksmaskin och bord för ekmålning. Trots moderniseringen utfördes dock fortfarande alla arbetsmoment med handkraft. Kvalitén kunde emellertid bli god, därom vittnar de många medaljer och hedersomnämmanden, som fabriken s produkter erhö ll vid tidens stora utställningar såväl inom landet som i internationellt sammanhang. Den hantverksmässiga driften begränsade företags tillverkningskapaci-

tet, men marken var förberedd för det industriella genombrott som skulle ske i och med installationen av ångdrift.

Men även om industriåldern nu hade gjort sitt intåg innebar detta inte att man gjorde rent hus med hantverket. De praktfulla guld- och stofttapeterna tillverkades under ännu ett decennium vid handtrycksbord. Liksom tekniken var mönstervärlden importerad. Ifråga om den tidiga industriålderns tapeter finns inget som kan betraktas som genuint svenskt. En industrihistorik från 1886 meddelar beträffande Kåbergs tillverkningar att "Mönstren till ta-

Tapettryckmaskin från C J Henzels tapetfabrik i Östra Vingåker, Södermanland. Julita museum. Foto i Nordiska museet.

Förråd av valsar för tapettryck. Norrköpings tapetfabrik. Foto Lennart Jansson, Norrköping.

Etikett från J Dahlanders tapetfabrik i Göteborg. Från omslaget på tapet-karta från omkring 1900. Nordiska museet.

peterna komma årligen från de förnämsta dessinatörerna i Paris och valserne och for-marne skäras i Mannheim”.

Övriga fabriker vid 1800-talets mitt

Kåbergs tapetfabrik kom länge att vara den mest betydande i branschen men den hade många mer eller mindre framgångsrika medtävlare.

År 1848 hade A J Söderström grundat en tapetfabrik i Ulricehamn. Under mer än ett decennium hörde denna fabrik till den som hade den största produktionen i landet. Den deltog även med alster vid 1855 års världsutställning i Paris. Emellertid kom företagets utveckling att hämmas av de dåliga kommunikationerna. Ulricehamn fick inte järnväg förrän 1874 och i landshövdingeberättelsen för Älvsborgs län för

1856–60 omnämns att transporten av tapetfabrikens tillverkningar ”sker på axeln till Statens stambana eller över Jönköping”. Av andra uppgifter syns framgå att man utnyttjat den gamla gårdfarihandeln med västgötaknallar som distributionssystem även för en vara som var så tung att bära som tapetrullar.

I Göteborg fanns vid 1800-talets mitt fyra tapetfabriker av vilka Reimers & Co länge var den största, efter hand med L D Dahlander som främste konkurrent. Ett par av de mindre företagen, I P Walgrens och P G Kiels, synes ha drivit kattuntrycksrörelse parallellt med tapetrycket. Vid saluförandet av tapeter från Reimers & Co sägs att de tål att jämföras med de bästa parisiska men att de är billigare i pris.

Även i Jönköping fanns decennierna omkring 1800-talets mitt ett par betydande

tapetfabriker: Rosell & Co och J Edgrens tapetfabrik, vilken även går under namnet Lilla Limugnens tapetfabrik. Senare anläggs också fabriker i Kalmar, Nässjö och Emmaboda. Kalmar-fabriken hade haft en föregångare i Gränna.

En tapetfabrik som på 1870-talet funnits i Hallsberg fick på 1880-talet avläggare i Göteborg respektive Norrköping i och med att ett par av företags anställda bröt upp från sin arbetsplats och startade eget. Sedan Kåberg brutit isen kom utvecklingen att på 1880-talet gå snabbt och relativt snart kom man också igång med export av svenska tapeter.

Tapeternas spridning över landet

Det var så sent som på 1870- och 80-talen som tryckta papperstapeter fick en mer allmän spridning över hela landet. Genom etnologiska undersökningen vid Nordiska museet har utgått två frågelistor med direkt anknytning till införandet av tapeter: "Industriprodukternas begynnelse i bygden" och "Tapeter". Svaren till dessa frågelistor har gett värdefulla uppgifter om den geografiska utbredningen, spridningsvägar, tid för första uppträdande av nyheter, samt hur den sociala skiktningen påverkat utvecklingen.

Samstämmiga uppgifter visar att det var på slott och herrgårdar som man först började att använda tapeter. Genom arkivaliska uppgifter och framför allt genom bevarade interiörer kan man sluta sig till att dyrbara franska tapetryck hade en tämligen vid utbredning i slotts- och herrgårdsmiljöer under 1800-talets första decennier. Samma gäller också för de rika borgarhemmen i städerna.

Nästa trappsteg på samhällsstegen var, för tapeternas införande som ifråga om så många andra av industrialismens nyheter, prästgårdar, länsmansgårdar och officersboställen och ungefärligen samtidigt i kustbandet hemmen för skeppare med utlands-kontakter samt storbondegårdar. Tiden för denna andra etapp kan sättas till 1830- och 40-talen. En del av frågelistsvaren ger upp-

Handtryckt tapet med storfigurigt blad-mönster i blågrönt mot ljusare grön botten. Upptill gotiserande bård i brunt och rött delvis i stoftteknik, omkring 1840. Från Blekhem, Tjuströvs hd, Småland. Nordiska museet.

gifter som utförligt redovisar såväl social miljö och tidpunkt som anledningar till den första tapetseringen: "Den förste som lät tapetsera i anderstugan, var på Arholma ö Anders Holm i Norrgården eller Anders-Lars, som gården också hette (vår gård). Han gifte sig 1848 med Bleckungsdottern på Björkö. Hon var bond- och skeppardotter och ansågs förmögen . . . Mig har berättats, att han till bröllopet lät tapetsera i anderstugan. I Bleckung hade de i sin anderstuga tapeter, som kostade sex kronor per rulle. Holms tapeter hade naturmönster. Det var granar – en flock av tre–fyra här och där i mönstret. De voro i brungrön ton. Så var det en spridning över en fors. Forsen rann fram

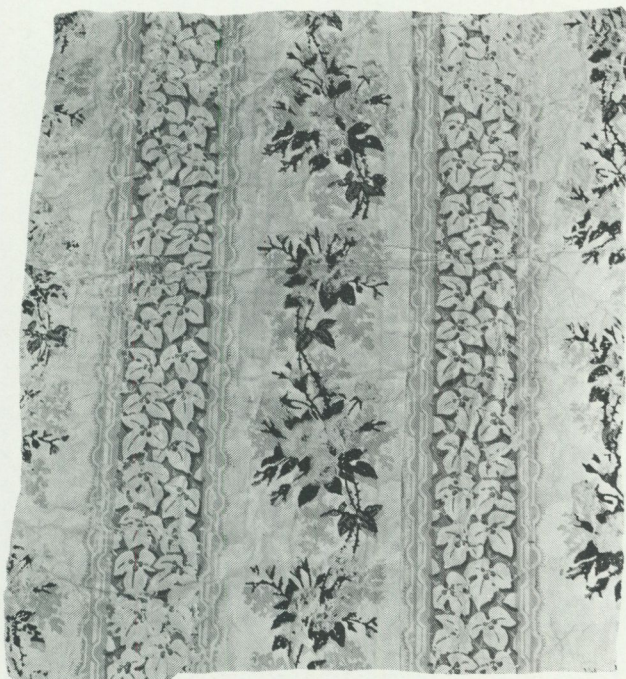
mellan två berg. Forsen var målad i vit-grön ton, spången var brun och bergen grå-gröna. Så var det älgar eller hjortar i mönstret. De voro i brun ton. Botten av tapeterna var ljusblå mycket ljus. Mest vit med en aning blått. De voro i sin helhet ljusa.”

Förutom den noggranna beskrivningen av mönstret, som väl passar in på ett par tyska tryck från mitten av 1800-talet, får vi besked om att tapeten sattes upp i samband med ett giftermål. Denna anknytning till bröllop finns också i flera andra uppteckningar. Man skaffade sig också tapeter i samband med nybyggen, t ex då man inrättade nya gårdar efter utflyttning vid laga skiftet – men framför allt när man hade något att fira. Oftast var det vid bröllop men det kunde också gälla barndop. Sammankomster vid husförhör eller åldermansgillen kunde också vara anledningen eller den att man väntade någon som skulle återvända från Amerika. Från min barnoms Stora Tuna berättades det om en

gumma som satte upp nya tapeter varje gång som hennes enda ko kalvade.

Liksom man i äldre allmogemiljö smyckade stugan till jul med bonader eller kistebrev förekom det också att man satte upp tapeter just till högtiden. En äldre tradition överförs helt enkelt till ett nytt material.

Tapeterna var en industriell nyhet som mötte mycket litet motstånd vid introducerandet i de svenska bygderna. Det fanns dock några undantag. Sara Lidman berättar i sin bok ”Nabots sten” om folket på Månliden, om hur Didrik lät sätta upp tapeter i stora gästsalen och hur hans hustru Anna-Stava reagerade inför nyheten. Tapeterna var som tandvärk. Hon kände ”tapeternas grönt-lila bulta i tandköttet som små gyllene taggar, som ilade genom och förbi, och återkommande”. Det hjälpte inte att Didrik försvarade nyheten med att tala om hur det var på andra håll i landet: ”Här i socknen tro vi ju bara präst och länsman vara berättigade till tapeter. Men

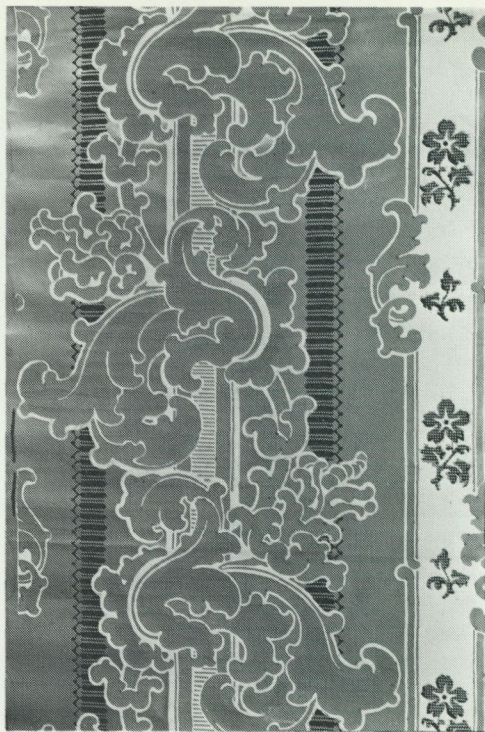
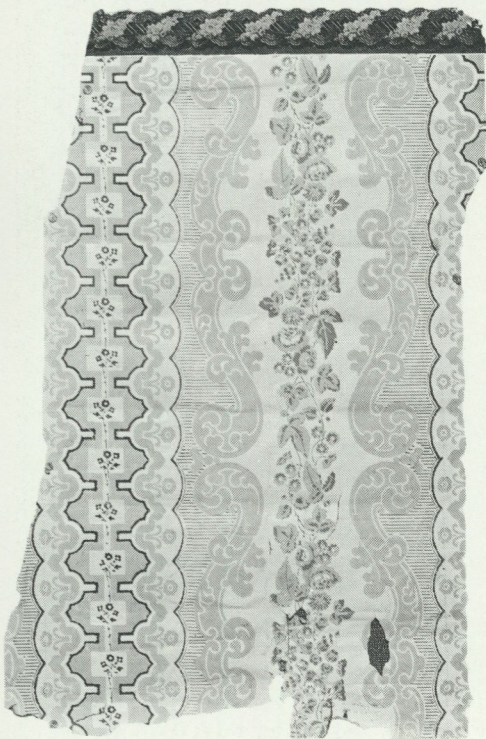

Blocktryckt tapet med omväxlande blad och blomränder i bleka färger på vit botten. Uppsatt på tidningar från 1860. Från Villa Vintra, Djurgården, Stockholm. Nordiska museet. Foto B Höglund.

nea landet är det ofta förekommande också hos vanligt groft folk.”

I 1880-talets laestadianskt religiösa Västerbotten ansågs tapeter vara prål och därför nästan som synd. Man möter samma inställning i vissa schartauanska bygder i Bohuslän, där tapeter uppfattades som tecken på högfärd och i västra Småland, bland medlemmarna av den religiösa sekten ”hopparna” eller som de själva valde att kalla sig, ”rösterna”. I dessa kretsar betraktades den allra enklaste form av lyx som en djävulens styggelse.

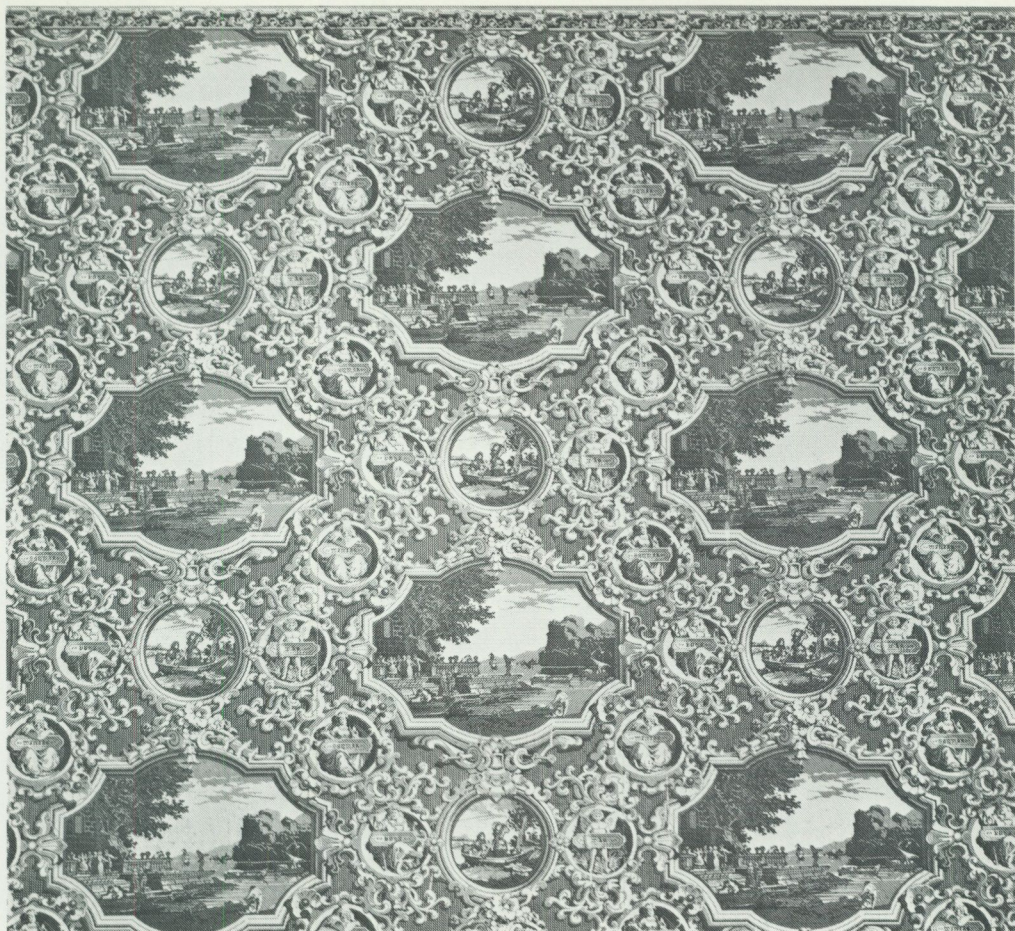
Valstryckt tapet med mönster i grått med rödbruna konturer. Bård i brunt och blått, 1800-talets mitt. Från Pellgården, Torrbo by, Norrbärke sn, Dalarna. Nordiska museet.

Nyrokotapet med breda mönsterband och storfiguriga växtornament. Tryckt på kraftigt papper med sidenskimrande ljusblå färg samt med ultramarin, gråvitt och grått, 1840-talet. Nordiska museet. Se färgbild på pärmens baksida.

Tapetmönstren

Det hör till ovanligheten att frågelistornas svar ger en så utförlig och tydlig bild av tapetmönstret som uppgiftslämnaren från Arholma. Oftast får man endast allmänna uppgifter om tapetmönstren av typen: ”di var blommiga”, ”blommotiv i bjärta färger”, ”färggranna tapeter”. Däremot har det varit möjligt att få en viss uppfattning om landets tapetbestånd genom att studera museernas samlingar och genom att undersöka tapetlagren i rivningshus. I en del fall har det dessutom gått att göra tidsbestäm-

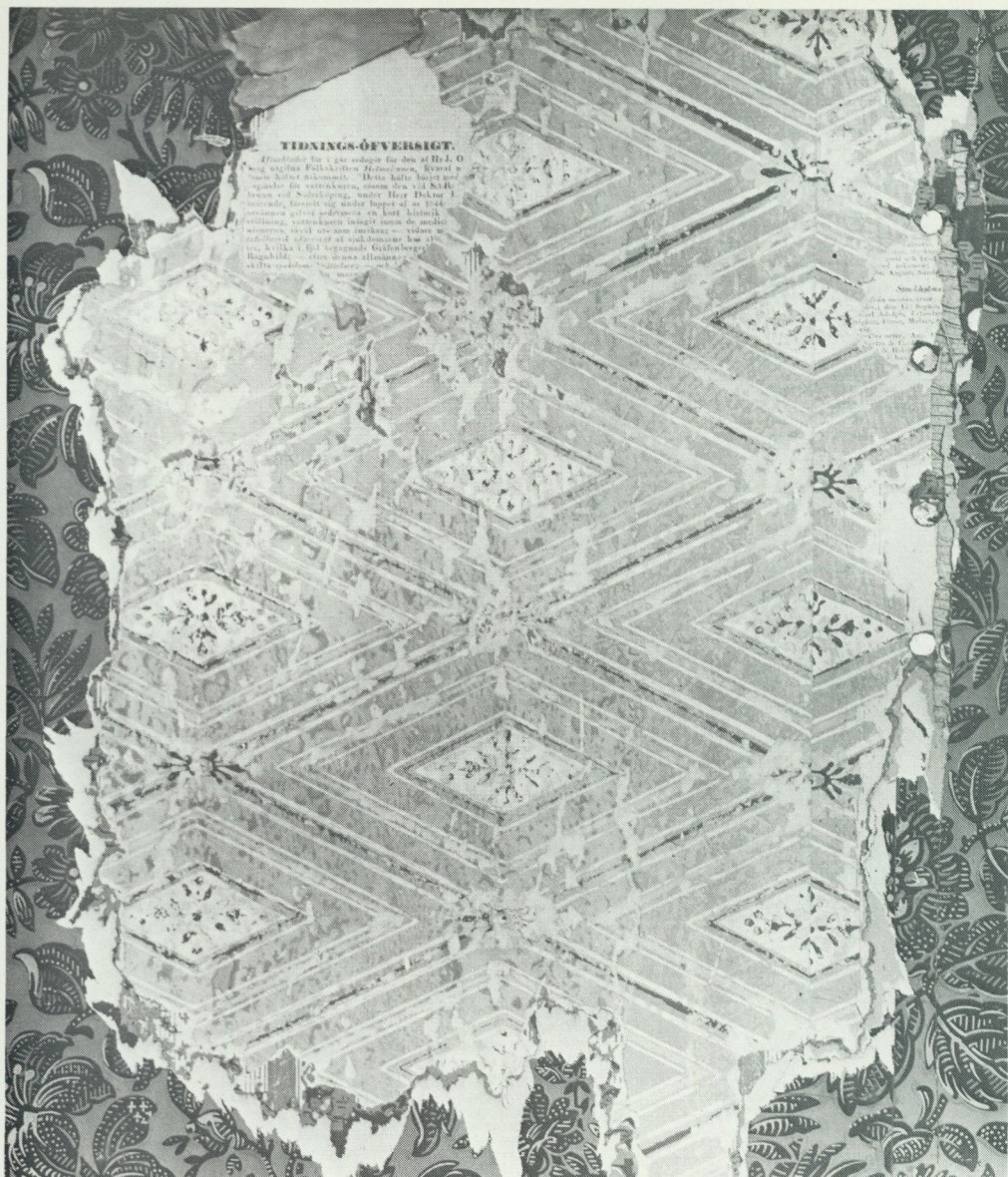

"Tittskåpstapet" med landskapsscener och medaljonger med allegorisk framställning av årstiderna. Svensk text: vår, sommar, höst, vinter. Valstryck i brunt och gråvitt, 1850–60-tal. Från Gustafsbergs barnhusstiftelse, Uddevalla. Foto Å Grundström, Nordiska museet 1949.

ningar av tapeterna genom att dessa varit uppfodrade på tidningar eller dokument som varit daterade. Med utnyttjande av de på detta sätt erhållna uppgifterna har man kunnat göra en sammanställning av de vanligaste mönstertyperna vid tiden för industrialismens genombrott i Sverige. Samtidigt kan konstateras att de första av dessa tapeter var importerade, vanligtvis från Frankrike, och att även de svensktillverkade tapeter, som efter hand började upprä-

da, hade tryckts med block eller valsar som importerats.

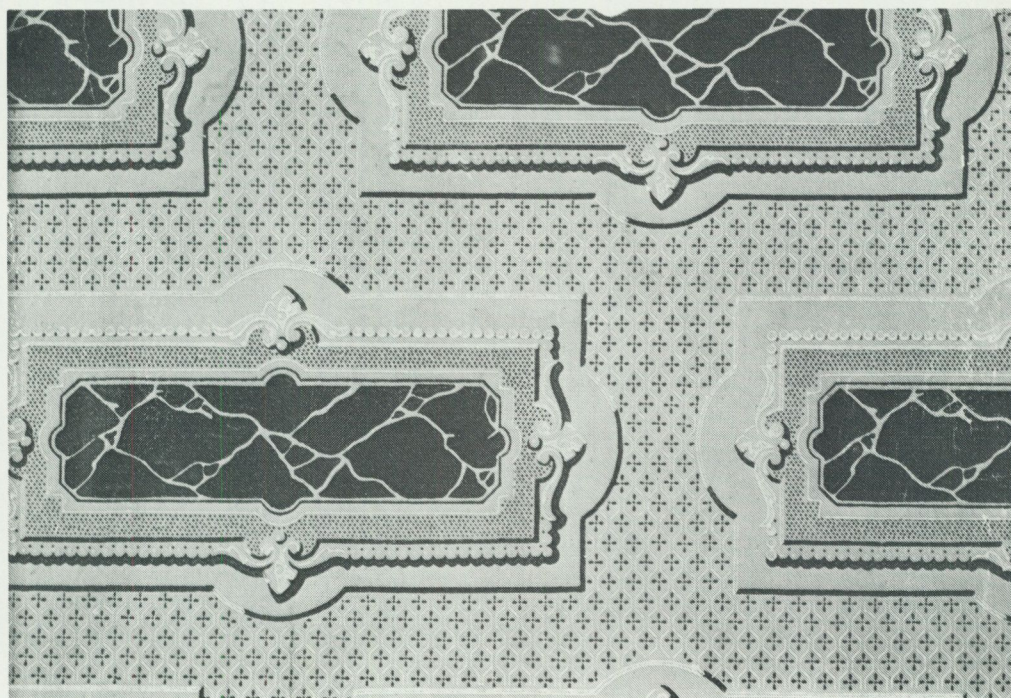
Det ur kompositionssynpunkt mest komplicerade tapetmönstret från 1800-talets första hälft var medaljongs- eller tittskåpstapeten. Stadsutsikter, herdemotiv och andra lantliga scener eller krigshistoriska bilder inramas av arkitekturfragment, trädgrupper, klippmotiv eller vegetativa ornament. Motivtypen förekommer som textiltryck redan under 1700-talet men det

Handtryckt tapet med grå bottenfärg och tryckt med vitt, gråsvart och grönt, 1830-tal. Från Geijersgården, Uppsala. Foto Erik Andrén, Nordiska museet 1934.

Ekådrad tapet med glansig yta. Ur tapetkarta från J Edgren, Lilla Limugens Tapet-Fabrik, Jönköping 1878. Nordiska museet.

Tapet med imiterad stenarkitektur i ljusbrunt, brunt och ljust gult. Glansig yta. Ur samma tapetkarta som föregående.

dröjer inemot ett halvsekel innan den slår igenom bland de tryckta tapeterna. En motsvarande mönstertyp förekommer samtidigt som tallriksmönster där tallriksbotten dekorerats med ett landskapsmotiv och brättet får ett vegetativt mönster. Det finns även ifråga om tapeter exempel på mönster med svenska motiv, bl a en utsikt från Gustav Adolfs torg mot slottet. Mönsterteckningen torde emellertid även i detta fall vara utförd utomlands.

Vanligare än tittskåpstapeterna var emellertid de mönster med arabesker av nyrenässanskaraktär eller rokokoinspirerade motiv. Ofta hade dessa tapeter, av vilka åtskilliga synes ha varit tillverkade inom landet, en mer ytmässig verkan. Inte sällan har denna mönstertyp påträffats i det understa, äldsta lagret av tryckta tapeter. Detta gäller för landet som helhet såväl i stadshem som bondemiljö.

Ett urval tapeter representerande dessa mönstertyper tillvaratogs i gården Övre Slottsgatan 2 i Uppsala vid Nordiska museets stadsundersökningar på 1940-talet. Gården hade 1837 köpts av Erik Gustaf Geijer. Enligt bevarade uppgifter pågick inredningsarbeten 1837 och 1838. Vid Nordiska museets undersökning upptäcktes under flera lager överklistrade tapeter sådana, som var klistrade på tidningar från 1830-talet. Ett gemensamt drag för dessa tapeter är ett fint tecknat ytmönster i rödbrunt, blått, vitt eller grönt, ibland med svarta isättningar mot grå botten. Mönstren har stilerade blom- och rankmotiv ordnade strängt geometriskt i anslutning till snedrutor, rektanglar eller vertikala linjer. Prov på liknande tapeter har tillvaratagits på flera håll i stockholmstrakten men också från landet i övrigt. Vid tiden omkring 1800-talets mitt tycks denna mönstertyp varit som mest spridd.

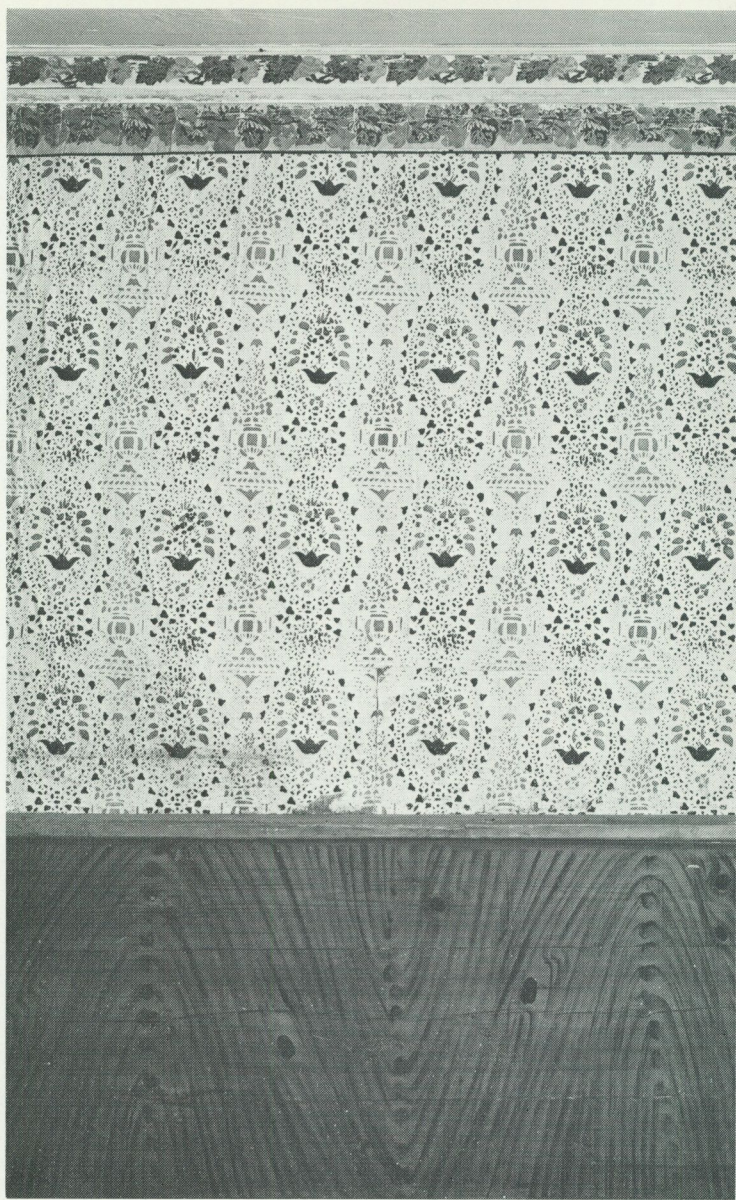
Materialimiterande mönster har förekommit under alla tidsepoker. Vad som är intressant är alltså inte imitationen som sådan utan frågan om vilket material som är särskilt populärt att imitera och hur detta utformats: som slät yta, fältindelad vägg, gallerverk etc.

Under 1800-talets första decennier blev det i anslutning till empirens stilideal populärt med sidenimiterande tapetmönster. Så sent som 1851 beskrivs alster från Reimers & Co:s tapetfabrik i Göteborg med berömande av deras textilimiterande effekt: "Vid anblicken därav tror man sig nästan omgiven av väggbeklädnader av siden, ofta broderade i guld och silver, eller sammanställda med fina partier av kläde och ännu mera bländande genom färgernas bjärthet och artistiska sammanställning".

Från 1870-talet blir det vanligt med tapetmönster som illusionistiskt återger träådring, i en del fall uppnåddes denna effekt genom tryck med speciellt preparerade trästockar. Även olika former av marmorering återgavs i tapettryck. En rik provkarta på dessa mönsterformer uppträder i jönköpingsfirman J Edgrens sortiment från 1878. Vid samma tid blir också snedrutmönster med blomsterbuketter eller geometriserande ornament av nyrenässanskaraktär vanliga. Man märker nu också en tendens till en rumsuppdelning av tapetmönstren. Vissa mönster rekommenderas för salonger och förmak, andra för matsalar, åter andra för hall eller kök. Det finns exempel på denna differentiering också för enklare miljöer. När sålunda bönderna i Stora Tuna i Dalarna under 1800-talets sista decennier kom in till lanthandeln i Buskäker och ville köpa tapeter frågade handlarna: "Ska du ha till kammarn eller till köket". Skulle de ha till kammarn, fick de ur den ena högen, till köket ur den andra. Det fanns nämligen bara två sorter att välja mellan.

Schablonmålning – ett billigare alternativ

Schablonmålning har förekommit lika länge som väggdekoration över huvud. Under vissa tider har emellertid tekniken varit mer frekventerad än vanligt. Framför allt förekom schablonmålning under genombrottstiden för de tryckta tapeterna omkring 1800-talets mitt. Tekniken kom van-

Schablonmålad tapet, daterad 1852. Mönstrad i blått och grönt på vit botten. Bård med blommor i rött och grönt. Nedtill bröstningsmålning i träådringsteknik i övervägande gulbrunt. Från Lingbo, Årsunda sn, Gästrikland. Foto O Ekberg, Nordiska museet.

*Tapet med större och mindre kartuscher med blommotiv, 1850–60-tal.
Tryckt i ljusblått, vitt och brunt. Från Risberga, Östuna sn, Uppland. Foto
Å Grundström, Nordiska museet 1958.*

ligen till användning i enklare miljöer och där man inte hade råd med tryckta tapeter. Mönstren återgav i förenklad form de dekorationsformer som var vanliga hos tryckta tapeter. Snart sagt varje stadsmålare hade vid denna tid ett rikt förråd av schabloner – det kunde inte sällan röra sig om ett hundratal. Även allmogemålarna försåg sig med sådana förråd, som de använde sig av dels för komplettering av dekorationerna i sitt väggmaleri dels för ren ytdekoration av

samma typ som de tryckta tapeterna. Under 1800-talet är metoden lika vanlig bland dala- och hälsingemålare som bland representanterna för det sydsvenska bonadsmåleriet.

Man skulle med viss rätt kunna hävda att schablonmåleriet, låt vara indirekt, var den enda rent svenska produkten som blev följden av genombrottet för de industriellt tillverkade tapeterna i Sverige.

Schabloner från Per-Jonsgården i Koldemo by, Arbrå sn, Hälsingland.
 Foto Hilding Mickelsson, Rengsjö.

Tapettillverkare i Sverige från omkring 1850

Registret bygger på excerpter ur Sveriges handelskalender, utförda av Nordiska museets skrivcentral under ledning av Barbro Barwing. Årtalen har kompletterats av Elisabet Hidemark samt av artikelförfattaren med bla uppgifter från Kommerskollegii fabriksstatistik, i huvudsak för år 1850. Uppgifterna är emellertid ofullständiga i synnerhet vad gäller år för grundande och sista produktionsår. De årtal som uppges här nedan anger att en produktion pågick under nämnda år.

Algutsboda

Perstorps tapetfabrik (Johansson, A. Emmaboda)	1885–1892
Perstorps tapetfabrik (Johansson A. o. Co)	1902–1909
Smedberg, F.	1875–1892
Welander, D.	1875–1884

Arlöv

AB Fiona (Appelqvist, O.)	1919–1927
------------------------------	-----------

Arvika

AB Nordiska tapetfabriken (från 1972 Arvika tapet AB)	1904–1980
--	-----------

Borås

Borås tapetfabrik	1905–1974
-------------------	-----------

Emmaboda

Almqvist, O.	1865
Berg & Co	1920–21
Emmaboda tapetfabrik (Carlsson, C. A.)	1922–1933

Falköping

Freding, G.	1871–1886
-------------	-----------

Falun

Ericsson, O.	1850
--------------	------

Gränna

Andersson o. Jaensson (Jansson)	1871–1874
Gränna tapetfabrik (Jansson, C. G.)	1868–1888

Gävle

Tapetfabriks AB Centrum (nuv. DURO)	1929–
--	-------

Göteborg

Bergner, C. o. Co	1890
Dahlander, J.	1850–1971

Engblads tapetfabrik

(uppgick 1969 i Eco-tapeter AB)	1929–1969
Göteborgs tapetfabrik (uppgick 1969 i Eco-tapeter AB)	1881–1969
Kiel, P. G.	1850–1860
Pearl, A. B.	1885–1886
Reimers o. Co	1850–1874
Söderberg, J. H.	1850–1860
Wahlgren, J. P.	1861–1862

Hallsberg

Hallsbergs tapetfabrik (Holmström, J. A.)	1870-talet –1882
--	---------------------

Järpen

Hasset AB (från 1918 Järpens tapetfabrik, 1927 till Örebro)	1916–1970
--	-----------

Järva

Ahlberg, C. o. Co	1889–1890
-------------------	-----------

Kalmar

Kalmar tapetfabrik (uppgick 1970 i Eco-tapeter AB)	1882–1970
Sundgren, L. A.	1831

Jönköping

Berggren, C. o. Co (f d Rosell o. Co.)	1887–1894
Baeckström, J. F.	1865–1866
Edgren, J.	1871–1894
Lilla Limnugnens tapetfabrik (J. Edgren)	1871–1892
Norling, L. W.	1859–1869
Rosell o. Co (A. W. Strehlenert)	1868–1884
Sandberg, J. N. o. Bock, J. L.	1889–1890

Karlshamn

Carlshamns tapetfabrik (Pettersson, P.)	1841–(1850)
--	-------------

Malmö

Lundberg, F. O.	1868–1869
Norling, N. A.	1875–1886
Rix, C. E.	1850
Westergren, J. C.	1873–1882

Norrköping

Eco-tapeter AB	1969–
Ljungqvists tapetfabrik (uppgick 1969 i Eco-tapeter AB)	1906–1969
Norrköpings tapetfabrik (uppgick 1969 i Eco-tapeter AB)	1880–1969
Pettersson, J.	1868–1869
Tjusberg, N. F.	1861–1862

Nybro

Norling, P. G.	1873–1882
----------------	-----------

Nässjö

Nässjö tapetfabrik
(Andersson, A. M. o. C. F. o.
Backman, A. T., från 1883
Backmansson, J. E.) 1877–1894

Oskarshamn

Stjernberg, E. o. C. S. 1854–1862

Stockholm

Andersson, Anton 1885–1886
Bernhardt, J. O. o. Co 1865–1869
Björklund, V. (från 1881 Björklund, F. o. Lundbäck, G., från 1889 Björklund, F.) 1871–1894
Brinck, J. P. o. Carlbon, J. A. 1860–1862
Burman, W. o. Edström, G. H. A. 1859–1862
Carlbon, J. A. (1856 kompanjon med C. A. Kåberg) 1865–1882
Drysén, J. A. 1871–1872
Ekenberg, L. P. 1850
Engström, J. 1850
Kåberg, C. A. (uppgick 1981 i Eco-tapeter AB) 1856–1981
Landgren, C. F. 1823–1842
Landgren, C. F. o. Wikstjöm, O. (1856 endast Wikström) 1842–1855
Mineur, C. G. (1851–1859 tapetmålare o. kattuntryckare) 1861–1882
Montelius, C. 1879–1890
Norling, L. 1895–1896
Reichert, W. 1871–1878
Rylander, L. G. 1859–1862
Sandberg, J. E. 1868–1878
Seligmann, S. o. J. 1893–1900
Stockholms nya tapetfabrik (Beil, V. senare L.) 1897–1903

Ulricehamn

Söderström, A. J. 1848–1869

Värnamo

Bergström, F. 1856–1862
Fogelmark, C. 1858–1862
Sundberg, A. 1868–1869

Västerås

Lidman, A. (tapetmålare) 1850

Östersund

Hesterman, C. J. 1865

Källor

Värdefulla litteraturanvisningar och uppgifter om tapeter och tapetfabriker har lämnats av professor Gösta Berg, museichefen Bo Lagercrantz, professor Mats Rehnberg och ateljéchef Georg Rynelius.

Otryckta

Nordiska museet

Avd Bostadsskick: Föremålskatalogen (tapeter).

Arkivet: Topografiska arkivet.

Etnologiska undersökningen: Frågelista 103.

Industriprodukternas begynnelse i bygden.

Etnologiska undersökningen: Frågelista 146. Tapeter.

Riksarkivet

Kommerskollegii arkiv avseende fabriksstatistik.

Kongl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser. (Landshövdingeberättelser).

Stockholms stadsmuseum

Inventarieförteckning.

Tekniska museet

Tryckta

Clemensson, G., Papperet genom två tusen år. i: En bok om papper . . . 1944.

Firmor och män, Sveriges . . . Red. af A. Ahnfeldt. 1886.

Grönblad, E., Tapetfabrikörerna Landgren och Wikström och deras badort Furusund. i: Samfundet S:t Eriks årsbok. 1955.

Gårdlund, T., Industrialismens samhälle. 1942.

Hagberg, C., Tapeter och tapettillverkning. i: Industritidningen Norden. 1927: 16 febr.

Hedborg, G., & Thurell, S., Gamla tapeter i Sverige. 1976.

Hofrén, M., Herrgårdar och boställen . . . 1937.

Laurin, C. G., Modern konstindustri på utställningen. i: Ord och bild. 1897.

Svensson, I., & Mikelsson, H., Hälsingemålningar. 1968.

Tapeten. Ihre Geschichte bis zur Gegenwart. Hrsg. von H. Ollings. 1–3. 1969–70.

Tapetnytt. [Utg. av] Kåbergs tapeter.

Tunander, I., Tapeter. 1955.

Uppfinningarnas bok. Red. av O. W. Ålund. 5. 1874.

Summary

Wall-papers for the chamber and the kitchen

A specific year can be indicated for the start of industrial wall-paper manufacture in Sweden, namely 1877. In that year the Kåberg wall-paper factory in Stockholm installed a steam-power machine and in the preceding years they had acquired new printing machines and a new suspension apparatus. Through these modernization measures the firm was able at one stroke to increase its production by 25%, while at the same time the manpower was reduced to one-quarter of the earlier figure. Kåbergs were at that time the largest of the 13 wall-paper manufacturers in the country. Some of the remainder followed Kåbergs' example, others had to discontinue operations. The new order brought about in 1877, which so radically altered the situation in Swedish wall-paper manufacture, had however a long preceding history.

In the early 1870s all wall-paper manufacture in Sweden was still done in handicraft forms. For that matter it was not until the end of the 1860s that the material and technical conditions for the industrial break-through existed. The impulses came from without, principally from France and Germany, to some extent also from England. In due course the German influence became predominant.

As early as 1799 a machine for production of paper in long lengths had been designed in France, but it was not until the 1830s that it became practically usable for production of wall-paper. As from the 1860s cheap paper made of wood-pulp became available.

In the first decades of the 19th century the costs of production of certain desirable pigments were reduced by means of chemical methods. A brilliant green dye—imperial green or Schweinfurther green—attracted particular attention. Certain cases of poisoning were attributed to the use of this dye in wall-papers and it was therefore forbidden under the Swedish Poisons Statute. As from the 1860s aniline dyes became common in wall-paper printing.

Although attempts with roller printing of wall-papers had been made already in the 18th century, block printing was the common procedure until the mid-19th century. At that time, however, German roller printing machines and print-

ing rollers started to be imported into Sweden.

During the entire 19th century the patterns for the Swedish wall-papers were strongly influenced by French and German models—in most cases the patterns were directly imported, sometimes also the printing blocks or rollers. When a wall-paper manufacturer wished to call special attention to his product, he stated that it well stood up to comparison with the best of the French.

Common wall-paper patterns in the first half of the 19th century were of medallion or peep-show design, with idyllic or martial scenes, usually framed by vegetative ornamentation, also arabesques of neorenaissance character and rococo-inspired motifs. Material imitation patterns occurred at all periods. At the beginning of the 19th century imitation silk patterns were particularly popular. Later, marble and wood-grain imitations became more common, and from the 1860s imitations of gilt leather. After the middle of the century lozenge patterns with bouquets of flowers of geometrizing ornamentation make their appearance increasingly often. Now, too, a tendency to spatial division of wall-paper patterns is noticed. Certain patterns were recommended for drawing-rooms and parlours, others for dining-rooms, and others again for halls and kitchens. In simpler environments as well an attempt was made to follow these furnishing ideals.

It was not until the 1870s and 80s that wall-papers became everyman's property. Previously this form of wall covering had been chiefly reserved to the burghers in the towns and, in the country, to the gentry and large farmers having relations with townspeople. The construction of the Swedish railways contributed to the quick spread of wall-papers throughout the country. It was only in a few dissenter areas that some resistance arose against wall-papers, as they were regarded as vanity. Stencilling, as technique, has medieval traditions but came into a new heyday in the industrial era. This indirect result of the industrially made wall-papers was also the only genuine Swedish initiative in the domain of patterns.